

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัย

จากผลการวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่อง “การพัฒนากระบวนการเรียนรู้โดยชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง” ซึ่งเป็นกระบวนการที่ดำเนินการเป็นวงจรวิจัย (Research cycle) ประกอบด้วย 4 ขั้นตอนหลัก คือ ขั้นการวางแผน ขั้นปฏิบัติการ ขั้นการสังเกต และ ขั้นการพิจารณาไตร่ตรองและประชุมการวางแผนเพื่อพัฒนาการปฏิบัติ ซึ่งสามารถสรุปผลการวิจัยเพื่อตอบคำถามการวิจัยคือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศควรจะเป็นอย่างไร และการพัฒนากระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ จะช่วยให้ชุมชนสามารถจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศได้หรือไม่ อย่างไร ได้ดังภาพประกอบ 7 ซึ่งสามารถอธิบายสรุปผลการวิจัยได้เป็น 2 ส่วน คือ

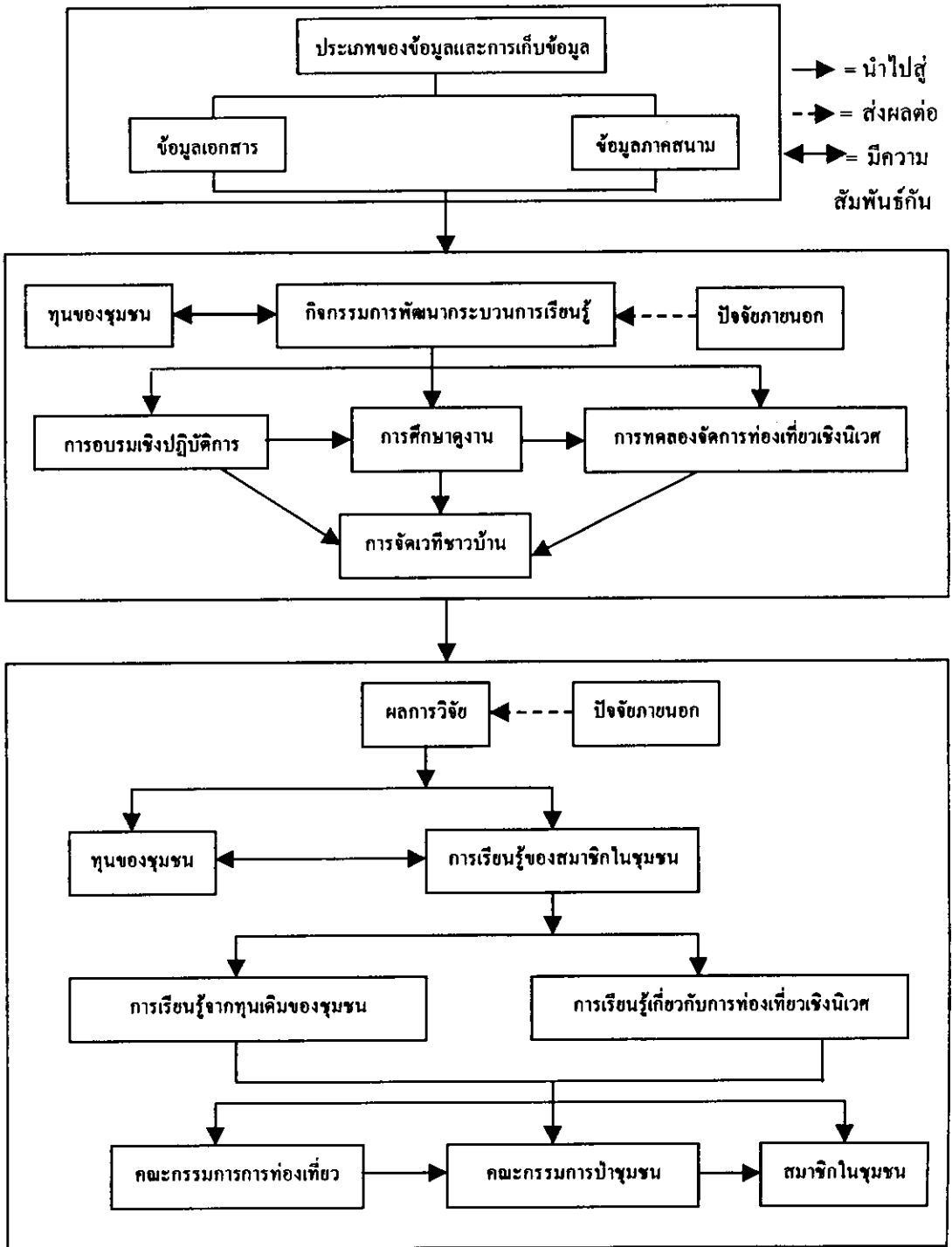
1. ประเภทของข้อมูลและวิธีการเก็บข้อมูล

การเก็บข้อมูลของชุมชนเป็นสิ่งที่ช่วยให้ผู้วิจัยรู้จักชุมชน และสามารถทำความเข้าใจความเป็นชุมชนได้มากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้ผู้วิจัยสามารถดำเนินการวิจัยได้ตามเงื่อนไขของชุมชน โดยการเก็บข้อมูลที่ผู้วิจัยได้ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ

1.1 การเก็บรวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้ในการประมวลผลความคิดในการกำหนดแนวทางและประเด็นการศึกษา ประกอบกับการพูดคุยกับแกนนำชุมชนเพื่อให้ข้อมูลมีความเที่ยงตรง เชื่อถือได้มากขึ้น

1.2 การเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยเก็บข้อมูลโดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ ทั้งแบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง ซึ่งเริ่มดำเนินการตั้งแต่เดือนธันวาคม 2544 – กรกฎาคม 2545 และในระหว่างการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้ติดตามกระบวนการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2545 โดยข้อมูลภาคสนามแบ่งเป็น 3 ส่วน คือ

1.2.1 ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ลักษณะขององค์กรทางสังคม องค์กรชุมชนที่สำคัญ ความเข้มแข็งของชุมชน การเรียนรู้/กระบวนการถ่ายทอดความรู้ของสมาชิกในชุมชน

ภาพประกอบ 7 แสดงกระบวนการวิจัย

1.2.2 ข้อมูลเกี่ยวกับป่าชุมชนและการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน ได้แก่ ลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมและทรัพยากรอันอาจเป็นจุดสนใจของการท่องเที่ยว ระบบการจัดการทรัพยากร และ แนวคิดการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของสมาชิกในชุมชน

1.2.3 กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ เมื่อผู้วิจัยเก็บข้อมูลชุมชนได้ในระดับหนึ่งและได้กำหนดกรอบแนวคิด/ประเด็นการศึกษาแล้ว ผู้วิจัยได้กำหนดกิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศให้กับชุมชน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนสามารถนำกระบวนการเรียนรู้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาแนวคิดการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน โดยจากการเก็บข้อมูลภาคสนามในเบื้องต้นพบว่า ก่อนการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของผู้วิจัยนั้น ชุมชนมีทุนของชุมชนที่เอื้อให้ชุมชนมีความเข้มแข็งในระดับหนึ่งอยู่แล้ว อีกทั้งยังมีปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่กระตุ้นและส่งผลให้ชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้ รวมทั้งส่งเสริมแนวคิดและประสบการณ์ต่าง ๆ ทั้งนี้ในการทำการวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน จึงต้องคำนึงถึงทุนของชุมชน และปัจจัยภายนอกที่อาจส่งผลต่อการเรียนรู้ของชุมชนด้วย และกระบวนการวิจัยนี้ประกอบด้วย กลุ่มบุคคลผู้เกี่ยวข้อง 3 กลุ่ม ได้แก่ คณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง และสมาชิกในชุมชน ซึ่งกลุ่มบุคคลดังกล่าวมีระดับการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน รวมทั้งมีการเรียนรู้ร่วมกันและการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน โดยกลุ่มที่มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยมากที่สุด มีกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศมากที่สุด อย่างไรก็ตาม มีแนวโน้มว่าจะมีการขยายการเรียนรู้ดังกล่าวจากคณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง สู่คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้างและสมาชิกในชุมชนตามลำดับ โดยผ่านเวทีของชุมชนซึ่งมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างสม่ำเสมอ สำหรับวิธีการที่ใช้ในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนแบ่งเป็น 2 ขั้นตอน คือ

1.2.3.1 ขั้นการจัดกิจกรรม โดยจัดกิจกรรมพัฒนากระบวนการเรียนรู้รูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

ก. การอบรมเชิงปฏิบัติการ ได้จัดอบรมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศและการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยชุมชน เมื่อวันที่ 9 – 10 กุมภาพันธ์ 2545 ณ โรงเรียนประชาบำรุง มีผู้เข้าร่วมอบรมจำนวน 28 คน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนเรียนรู้กรอบแนวคิดและประสบการณ์ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชน โดยผู้วิจัยได้กำหนดหัวข้อการอบรมร่วมกับสมาชิกในชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้รับความรู้ ประสบการณ์ตามแนวทางที่ต้องการ นอกจากนี้สมาชิกในชุมชนได้ร่วมกันเสนอชื่อผู้ที่เข้ารับการอบรม เนื่องจากสมาชิกในชุมชนเป็นผู้ที่ทราบว่าบุคคลใดมีความสนใจในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนอย่างแท้จริง

ข. การศึกษาดูงาน จัดให้มีการศึกษาดูงานที่ตำบลกรุงชิง ถึงอำเภอหนองตา จังหวัด นครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 30 เมษายน – 1 พฤษภาคม 2545 มีผู้ศึกษาดูงานจำนวน 9 คน เพื่อให้ ผู้ศึกษาดูงานได้ทราบแนวคิด ประสบการณ์จริงในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชนและ สามารถนำมาปรับใช้กับชุมชนได้อย่างเหมาะสม โดยผู้วิจัยร่วมกับสมาชิกในชุมชนในการกำหนด สถานที่ดูงาน วัน เวลา และจำนวนสมาชิกที่จะไปดูงาน รวมทั้งกำหนดประเด็นการศึกษาดูงาน เพื่อให้ผู้ศึกษาดูงานได้เรียนรู้ประสบการณ์ในการศึกษาดูงานครั้งนี้ให้มากที่สุด

ค. การทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ได้มีการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ จำนวน 2 ครั้ง เมื่อวันที่ 29 – 30 พฤษภาคม 2545 และ วันที่ 13 – 14 มิถุนายน 2545 เพื่อให้ คณะกรรมการฯ ได้สั่งสมประสบการณ์ในการเป็นผู้จัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศด้วยตนเอง โดย คณะกรรมการฯ เป็นผู้กำหนดกิจกรรม โปรแกรม การมอบหมายหน้าที่รับผิดชอบ วัน เวลา และ การบริหารจัดการต่าง ๆ ในการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งเป็นการเปิดโอกาส ให้คณะกรรมการฯ ได้นำผลการเรียนรู้มาประยุกต์ใช้จริง เพื่อศึกษาข้อบกพร่อง และข้อควรปรับปรุง แก้ไขต่าง ๆ แล้วนำมาเขียนดังกล่าวไปพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนต่อไป

ง. การจัดเวทีชาวบ้าน มีการจัดประชุมทุกครั้งก่อนและหลังกิจกรรมการพัฒนา กระบวนการเรียนรู้แต่ละขั้นตอน และการกำหนดประชุมตามเงื่อนไขความพร้อมของสมาชิก ในชุมชนหรือผู้ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้สมาชิกในชุมชนร่วมกันอภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกัน และกัน ซึ่งจากการจัดประชุมเวทีชาวบ้านนี้ทำให้ผู้วิจัยได้สังเกตการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ ของสมาชิกในชุมชนได้เป็นอย่างดี

จ. จัดประชุมคณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง และสมาชิก ในชุมชนผู้ที่สนใจ 1 ครั้ง เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน 2545 เพื่อสรุปกิจกรรมการพัฒนากระบวนการ เรียนรู้ของผู้วิจัย

1.2.3.2 ขั้นประเมินผลการเรียนรู้ ผู้วิจัยประเมินผลการจัดกิจกรรมการพัฒนากระบวนการ เรียนรู้โดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ทั้งแบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง นอกจากนี้ผู้ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมต่าง ๆ ได้ร่วมประเมินผลในแต่ละกิจกรรมเช่นกัน การประเมิน ผลการเรียนรู้ในแต่ละกิจกรรมสามารถสรุปได้ดังนี้

ก. การประเมินผลการอบรมเชิงปฏิบัติการ ผู้ประเมินได้แก่ ผู้เข้าร่วมอบรม จำนวน 28 คน วิทยากร จำนวน 2 คน และผู้วิจัย เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ของผู้เข้าร่วมอบรม โดย ผู้เข้าร่วมอบรมประเมินกรอบแนวคิดที่ได้รับจากการอบรม และการนำความรู้ที่ได้ไปปรับใช้

ให้เหมาะสมกับชุมชน ส่วนวิทยากรประเมินความเป็นไปได้ของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และผู้วิจัยประเมินการมีส่วนร่วมและกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของผู้เข้าร่วมอบรม

ข. การประเมินผลการศึกษาดูงาน ผู้วิจัยสังเกตพฤติกรรมและกระบวนการเรียนรู้ในการศึกษาดูงานของผู้ศึกษาดูงาน และหลังจากไปศึกษาดูงานแล้ว ผู้ศึกษาดูงานร่วมกันอภิปรายเพื่อประมวลความรู้ ความคิดที่ได้จากการไปศึกษาดูงานเพื่อนำมาเปรียบเทียบและประยุกต์ใช้ในชุมชนของตนต่อไป

ค. การประเมินผลการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ผู้วิจัยสังเกตการทำงานของคณะกรรมการฯ ในการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทั้ง 2 ครั้ง และประชุมร่วมกับคณะกรรมการฯ และนักท่องเที่ยว หลังจากเสร็จสิ้นการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศแต่ละครั้ง เพื่อวิเคราะห์ผลการปฏิบัติงานและหาแนวทางปรับปรุงแก้ไขเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนต่อไป

ง. การประเมินผลการจัดเวทีชาวบ้าน ผู้วิจัยสังเกตกระบวนการมีส่วนร่วมและพฤติกรรมของผู้เข้าร่วมประชุมในการประชุมแต่ละครั้ง และสังเกตการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

จ. การประเมินผลการเรียนรู้โดยรวม ผู้เข้าร่วมกิจกรรมประเมินผลร่วมกันกับผู้วิจัยโดยใช้การอภิปรายกลุ่ม การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์ รวมทั้งให้ผู้เข้าร่วมกิจกรรมแสดงความคิดเห็น วิพากษ์ วิจาร์ณและให้ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ประเมินกระบวนการมีส่วนร่วมและพัฒนาการทางกระบวนการเรียนรู้ของผู้เข้าร่วมกิจกรรมด้วยตนเองเพื่อสรุปกระบวนการเรียนรู้ทั้งหมด

2. ผลการวิจัย

สามารถแบ่งผลการวิจัยได้เป็น 2 ประเด็นภายใต้กรอบเงื่อนไขเวลา คือ ทุนของชุมชนและการเรียนรู้ของชุมชน กล่าวคือ พลวัตของปัจจัยภายนอก และการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนส่งผลต่อทุนของชุมชนและการเรียนรู้ของชุมชน ดังนี้

2.1 ทุนของชุมชน ชุมชนตะโหมคมีเงื่อนไขหรือทุนอันเอื้อให้เกิดการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนอยู่แล้วในระดับหนึ่ง โดยทุนของชุมชนที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้เรื่องการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของสมาชิกในชุมชนตะโหมค ได้แก่

2.1.1 ทุนระบบนิเวศ (Ecological capital) ชุมชนตะโหมคมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งเอื้อให้เกิดภูมิปัญญาเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพเหล่านั้นเช่นกัน

อีกทั้งแหล่งทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวยังเป็นแหล่งปัจจัยที่สำคัญของสมาชิกในชุมชน โดยชุมชนมีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรเหล่านั้นควบคู่ไปกับการอนุรักษ์อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน

2.1.2 ทุณคน (Human capital) ชุมชนตะโหมคมีผู้นำทางศาสนาอันเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวตะโหมค และผู้นำชุมชนที่เป็นที่ยอมรับร่วมกันของสมาชิกในชุมชน โดยเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการองค์กรต่าง ๆ ในชุมชน อีกทั้งกลุ่มบุคคลที่ร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนยังมีความหลากหลายทั้งด้านกลุ่มอายุและประสบการณ์ ทำให้การบริหารจัดการกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการของสมาชิกในชุมชนได้อย่างทั่วถึงและยั่งยืน

2.1.3 ทุณระบบสังคมและวัฒนธรรม (Socio – cultural capital) ชุมชนตะโหมคมีความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและประเพณี วัฒนธรรมของชุมชนที่เป็นเครื่องร้อยรัดและสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้แก่สมาชิกในชุมชนได้อย่างแน่นแฟ้นมาเป็นเวลานาน ซึ่งทุณระบบสังคมและวัฒนธรรมมีบทบาทสำคัญที่ส่งผลให้ทุนด้านอื่น ๆ ของชุมชนมีความเข้มแข็งและมีความพร้อมที่จะส่งผลต่อการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนได้เป็นอย่างดี

2.1.4 ทุณสติปัญญา (Wisdom capital) ชุมชนตะโหมคมีทรัพยากรบุคคลที่มีความรู้ความสามารถที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ ซึ่งความรู้ดังกล่าวเป็นทั้งความรู้จากระบบการศึกษา ความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น และความรู้จากประสบการณ์ชีวิต นอกจากนี้สมาชิกในชุมชนยังมีการถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาและประสบการณ์ต่าง ๆ สู่คนรุ่นต่อไปอย่างต่อเนื่อง

2.1.5 ทุณเงินตรา (Monetary capital) ชุมชนตะโหมคมีการจัดการกลุ่มส่งเสริมอาชีพครอบคลุมทุกกลุ่มอาชีพของสมาชิกในชุมชน เช่น กลุ่มเกษตรกรทำนา ชมรมไม้ผล สหกรณ์กองทุนสวนยาง กลุ่มส่งเสริมอาชีพพระบวณเกษตร กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น ทำให้เกิดแหล่งเงินทุนหมุนเวียนและการกระจายรายได้ภายในชุมชน เพื่อเป็นหลักประกันชีวิตที่มั่นคงแก่สมาชิกในชุมชนและสร้างระบบการเงินภายในชุมชนให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันเพื่อพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจของตน

2.2 การเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชน การพัฒนาการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนเกิดขึ้นในระดับที่แตกต่างกันในกลุ่มคนที่ต่างกัน กล่าวคือ กลุ่มที่มีปฏิสัมพันธ์และมีส่วนร่วมในการวิจัยมากที่สุด จะมีการพัฒนาการเรียนรู้มากที่สุด รองลงมาคือ กลุ่มที่เข้ามามีส่วนร่วมในระดับปานกลาง และกลุ่มที่เข้ามามีส่วนร่วมน้อยที่สุด ตามลำดับ ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มคนดังกล่าวมีการถ่ายทอด

กระบวนการเรียนรู้ไปยังกลุ่มต่าง ๆ ผ่านเวทีของชุมชน จึงทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนรับทราบการเคลื่อนไหวการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนอยู่เสมอ โดยการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ในกลุ่มคนกลุ่มต่าง ๆ สามารถจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ

2.2.1 การพัฒนาการเรียนรู้จากทุนเดิมของชุมชน ดังได้กล่าวแล้วว่าชุมชนมีทุนของชุมชนที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ของชุมชนในระดับหนึ่ง กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้จึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งซึ่งส่งผลให้ชุมชนได้เรียนรู้จากทุนเดิมที่ชุมชนมีอยู่ ซึ่งการพัฒนาการเรียนรู้จากทุนของชุมชนในแต่ละด้านนั้นจะมีระดับแตกต่างกันตามเงื่อนไขและความพร้อมของชุมชน ดังนี้

2.2.1.1 ทุนระบบนิเวศ (Ecological capital) กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนและเงื่อนไขภายนอกทำให้สมาชิกในชุมชนเข้าใจการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างเป็นภาพรวมมากขึ้น และสมาชิกในชุมชนได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้แนวคิด ประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศกับชุมชนและหน่วยงานอื่น ๆ เช่นกัน

2.2.1.2 ทุนคน (Human capital) กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการเข้าร่วมประชุมในโอกาสต่าง ๆ ทำให้การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีการพัฒนาด้านความรู้ ทักษะและประสบการณ์ต่าง ๆ ทั้งในระดับบุคคลและระดับกลุ่มอีกด้วย

2.2.1.3 ทุนระบบสังคมและวัฒนธรรม (Socio – cultural capital) เนื่องจากชุมชนตะโหมคมีระบบสังคมและวัฒนธรรมที่สร้างความแน่นแฟ้นในชุมชนอยู่แล้ว กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพลวัตของปัจจัยภายนอกทำให้สมาชิกในชุมชนมีโอกาสในการพบปะพูดคุยและมีการทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันมากขึ้น ยิ่งทำให้ระบบสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมีความแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น

2.2.1.4 ทุนสติปัญญา (Wisdom capital) การเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพลวัตของปัจจัยภายนอก ทำให้สมาชิกในชุมชนมีการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ มากขึ้น และมีการนำไปปรับใช้ตามสภาพและเงื่อนไขของชุมชนอย่างเหมาะสม

2.2.1.5 ทุนเงินตรา (Monetary capital) แม้ว่าการจัดสรรผลประโยชน์จากการท่องเที่ยวเชิงนิเวศยังไม่ชัดเจน แต่กิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพลวัตของปัจจัยภายนอกมีส่วนส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนมีการวางแผนและจัดการพัฒนาผลิตภัณฑ์ ผลิตภัณฑ์ของชุมชนเพื่อกระจายรายได้ให้แก่สมาชิกในชุมชนอย่างต่อเนื่อง

2.2.2 การพัฒนากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ จากกิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ทำให้เห็นได้ว่า สมาชิกในชุมชนเกิดการเรียนรู้เรื่องการท่องเที่ยวเชิงนิเวศอย่างชัดเจน ทั้งด้านแนวคิด ทักษะ การจัดการ การคำนึงถึงผลกระทบต่อชุมชน สังคม และทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน โดยชุมชนอาจต้องใช้เวลาในการพัฒนาการเรียนรู้ต่อไปอีกระยะหนึ่ง เพื่อให้ชุมชนมีความพร้อมอย่างแท้จริงในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยไม่เกิดผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติ เอกลักษณ์และคุณค่าของความเป็นชุมชน โดยสมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้างมีการพัฒนากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ดังนี้

2.2.2.1 มีการวิเคราะห์จุดอ่อน จุดแข็งของชุมชน โดยมีการวิเคราะห์จุดอ่อน จุดแข็ง สิ่งที่น่าดึงดูดใจนักท่องเที่ยว เพื่อเป็นองค์ประกอบในการตัดสินใจจัดทำการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยกระบวนการในการวิเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ เกิดจากการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ทำให้การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเป็นไปตามแนวทางและรูปแบบที่สมาชิกในชุมชนต้องการ เนื่องจากมีการจัดการโดยการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนอย่างแท้จริง

2.2.2.2 มีการพัฒนาความคิดแก่บุคลากรของชุมชน โดยมีการประชุมปรึกษาหารือเพื่อติดตามการทำงานและการจัดการปัญหาด้านต่าง ๆ ที่อาจเกิดขึ้นในกระบวนการทำงานอย่างสม่ำเสมอ แล้วร่วมกันคิดค้นหาทางปรับปรุงแก้ไขการดำเนินการ เพื่อให้บริการเป็นที่น่าพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือน และเป็นการพัฒนาการทำงานของสมาชิกในชุมชนในครั้งต่อไป

2.2.2.3 มีวิธีการจัดการที่ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ ดังได้กล่าวแล้วว่า การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้างเกิดขึ้นโดยการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนอย่างแท้จริง การบริหารจัดการจึงเกิดขึ้นโดยชุมชนเป็นสำคัญ เช่น การมีนักสื่อความหมาย การใช้ผลิตภัณฑ์และผลผลิตต่าง ๆ ของชุมชนในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เป็นต้น

2.2.2.4 มีการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่มีผลในเชิงเศรษฐกิจและการเรียนรู้เพิ่มขึ้น นอกจากการใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้แก่นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือนแล้ว วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นยังเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญที่คณะกรรมการฯ ตระหนักว่ามีความโดดเด่นและสามารถสร้างความประทับใจแก่นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือนได้เช่นกัน ในขณะที่เดียวกัน มีการจัดทำผลิตภัณฑ์ของชุมชนจัดจำหน่ายแก่นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือน เพื่อเป็นการสร้างรายได้แก่สมาชิกในชุมชนอีกทางหนึ่ง

2.2.2.5 การสร้างความร่วมมือของภาคีต่าง ๆ การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้างยังไม่ได้ได้รับความร่วมมือจากองค์กรปกครองท้องถิ่นเท่าที่ควร เนื่องจากความเข้าใจ

ที่ไม่ตรงกัน คณะกรรมการฯ จึงมีการจัดการกันเองโดยได้รับการสนับสนุนจากสถานวัดและองค์กรชุมชนต่าง ๆ ในขณะที่เดียวกันคณะกรรมการฯ ได้พยายามสร้างความเข้าใจร่วมกันกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นอย่างสม่ำเสมอ โดยคาดหวังไว้ว่าจะได้รับความร่วมมือจากองค์กรดังกล่าวมากขึ้นในอนาคต

2.2.2.6 การเตรียมความพร้อมของชุมชน สมาชิกในชุมชน คณะกรรมการป่าชุมชน และคณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง มีขั้นตอนต่าง ๆ ในการเตรียมความพร้อมตั้งแต่การประชุมเพื่อสำรวจความคิดเห็นร่วมกันในการจัดทำการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การสำรวจพื้นที่ การจัดทำแผนงาน การเตรียมความพร้อมด้านการบริการนักท่องเที่ยว การปรับปรุงและพัฒนาการทำงาน การจัดการด้านการกระจายรายได้และการจัดสรรผลประโยชน์ ตลอดจนถึงการประชาสัมพันธ์กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนในโอกาสต่าง ๆ โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนในทุกขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะกรรมการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง

2.2.3 พัฒนาการการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ สามารถสรุปพัฒนาการของสมาชิกในชุมชนเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศตามเงื่อนไขของเวลา ได้ดังนี้

2.2.3.1 การทำความเข้าใจ มีการทำความเข้าใจความหมาย กรอบแนวคิด และหลักปฏิบัติของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และนำมาประยุกต์ใช้กับการอนุรักษ์ป่าชุมชนได้อย่างเหมาะสม

2.2.3.2 การวางแผน มีการจัดทำโปรแกรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และแบ่งหน้าที่รับผิดชอบตามความถนัด และความสมัครใจของสมาชิก

2.2.3.3 การปฏิบัติ มีการสร้างประสบการณ์ในการเป็นผู้จัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยมีการวางแผน บริหารจัดการ แก้ไขสถานการณ์เฉพาะหน้าและพยายามแก้ไขข้อบกพร่องอยู่เสมอ

2.2.3.4 การประชาสัมพันธ์ มีการประชาสัมพันธ์เผยแพร่การท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย ทั้งการประชาสัมพันธ์โดยตัวบุคคล การจัดทำแผ่นพับ และการจัดทำป้ายประชาสัมพันธ์

2.2.3.5 การปรับปรุงและพัฒนา มีการปรับปรุง พัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน ทั้งการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว การพัฒนาโปรแกรมการท่องเที่ยว โดยใช้วัฒนธรรมและประเพณีของชุมชนเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยวและการพัฒนาบุคลากรของชุมชน

3. เงื่อนไขและขีดจำกัดในกระบวนการวิจัย

ในกระบวนการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ประสบเงื่อนไขและขีดจำกัด ดังนี้

3.1 ไม่ได้ได้รับความร่วมมือและการสนับสนุนจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเท่าที่ควร ทำให้การดำเนินงานของคณะกรรมการฯ ไม่ราบรื่นเท่าที่ควร เนื่องจากขาดความเข้าใจอันดีระหว่างชุมชนกับหน่วยงานของรัฐ

3.2 คณะกรรมการฯ ยังขาดทักษะและประสบการณ์ในการจัดนำเที่ยว ดังนั้นในการทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ นักสื่อความหมายยังไม่มีทักษะในการเชื่อมโยงระบบนิเวศกับวิถีชีวิตชุมชน และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมากนัก

3.3 ต้องมีการปรับเปลี่ยนแผนการดำเนินการวิจัยอย่างสม่ำเสมอ เพราะนอกจากการจัดกิจกรรมต่าง ๆ จะต้องทำตามเงื่อนไขของชุมชนแล้ว ยังต้องคำนึงถึงสภาพภูมิอากาศและปัจจัยภายนอกอื่น ๆ ที่ส่งผลกระทบต่องานวิจัยด้วย ทำให้คลาดเคลื่อนกับแผนปฏิบัติงานที่วางไว้ จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสมอยู่เสมอ

4. ปัจจัยและเงื่อนไขที่เอื้อต่อความสำเร็จของการวิจัย

ในกระบวนการวิจัยครั้งนี้ มีปัจจัยและเงื่อนไขที่เอื้อต่อความสำเร็จในการทำการวิจัย ดังนี้

4.1 ความพร้อมของชุมชน ชุมชนตะโหมด ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษา มีทุนของชุมชนที่เอื้อให้เกิดความพร้อมในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนได้เป็นอย่างดี

4.2 เทคนิค - กระบวนการทำงานของผู้วิจัย ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้ตัดสินใจเลือกพื้นที่วิจัยที่มีความพร้อมในระดับสูง และสมาชิกในชุมชนให้ความร่วมมือในการทำการวิจัยเป็นอย่างดี ต่อมาผู้วิจัยได้จัดทำแผนการทำวิจัยอย่างคร่าว ๆ เพื่อเป็นแนวทางในการทำงานของผู้วิจัย ในระหว่างที่เข้าไปอยู่ในชุมชน ผู้วิจัยได้เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของสมาชิกในชุมชนด้วยการทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกับสมาชิกในชุมชน ซึ่งช่วยลดช่องว่างระหว่างผู้วิจัยและสมาชิกในชุมชนได้มาก และหลังจากเก็บรวบรวมข้อมูลในแต่ละครั้ง ผู้วิจัยได้นำข้อมูลมาเรียบเรียงใหม่เพื่อจัดข้อมูลเป็นหมวดหมู่ ทำให้สามารถวิเคราะห์และสรุปผลข้อมูลได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้ติดตามผลการวิจัยอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าหลังจากที่ผู้วิจัยได้ออกจากชุมชนแล้ว ยังมีการเข้าไปติดตามกิจกรรมของชุมชนเป็นระยะ ๆ อย่างต่อเนื่อง เพื่อศึกษาสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นกระบวนการวิจัย และนำผล

ข้อมูลที่ได้มาประกอบการวิเคราะห์และสรุปผลการวิจัย ทั้งนี้ยังเป็นการรักษาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้วิจัยและสมาชิกในชุมชนอีกด้วย

5. ข้อเสนอแนะจากการเรียนรู้ในการทำวิจัย

ผู้วิจัยประมวลข้อเสนอแนะจากผลการวิจัยและการพัฒนากระบวนการเรียนรู้เรื่องการท่องเที่ยวเชิงนิเวศให้แก่ชุมชนตะโหมด ได้ดังนี้

5.1 การทำความเข้าใจร่วมกันระหว่างชุมชนและองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัย การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศควรเกิดจากการร่วมมือกันของสมาชิกทุกฝ่ายในชุมชน ในการวิจัยครั้งนี้ไม่ได้รับความร่วมมือจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเท่าที่ควร แม้ว่าผู้วิจัยและคณะกรรมการฯ ได้พยายามทำความเข้าใจกับองค์กรดังกล่าวในระดับหนึ่งแล้ว แต่ไม่เป็นผล เนื่องจากเป็นปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชน ทำให้เกิดปัญหาบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การประสานงานด้านเงินทุนและการประสานงานกับหน่วยงานราชการอื่น ๆ ดังนั้นขั้นตอนการวิจัยและขั้นตอนการดำเนินงานของสมาชิกในชุมชนจึงประสบปัญหาและอุปสรรคอยู่บ้าง ในการทำวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยจึงควรหาขุทวิธีในการทำมาเข้าใจร่วมกันระหว่างชุมชนกับองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยอย่างชัดเจนตั้งแต่เริ่มต้นกระบวนการ

5.2 การอบรมนักท่องเที่ยว จากการประเมินนักท่องเที่ยวพบว่า นักท่องเที่ยวมีความรู้เรื่องป่าเป็นอย่างดี แต่ยังคงขาดเทคนิคในการสื่อความหมายที่เชื่อมโยงระหว่างคนกับธรรมชาติและระบบนิเวศ และการทำให้นักท่องเที่ยวเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป่า จึงควรจัดการศึกษาอบรมให้นักท่องเที่ยวเกี่ยวกับเทคนิคการนำเที่ยวและความรู้ด้านระบบนิเวศ เพื่อให้กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนมีความสมบูรณ์มากขึ้น

5.3 การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนก่อนเริ่มทำการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เนื่องจากปัจจุบันการท่องเที่ยวเชิงนิเวศมีแนวโน้มว่าจะได้รับความนิยมจากชุมชนและองค์กรต่าง ๆ มากขึ้น การพัฒนาให้เกิดการท่องเที่ยวที่ยั่งยืนต้องมีพื้นฐานมาจากความเข้าใจและการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน แต่ชุมชนส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์เกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ จึงจำเป็นต้องมีหน่วยงานที่มีความเชี่ยวชาญด้านการท่องเที่ยวเชิงนิเวศจะต้องให้การศึกษอบรม และส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวแก่ชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดแนวคิดและสามารถกำหนดแนวทางปฏิบัติการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ อันจะนำไปสู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนต่อไป

ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับแนวคิดของเฟนเนล (Fennell, 1999 : 46) ซึ่งเสนอว่ากระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศนั้น ต้องให้ความสำคัญในเรื่องดังต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ ต้องสร้างให้เกิดการเรียนรู้ทั้งผู้จัดกิจกรรมการท่องเที่ยวและนักท่องเที่ยว
2. ทักษะ ต้องมีการฝึกทักษะของผู้จัดกิจกรรมการท่องเที่ยวในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวทางธรรมชาติ เช่น ทักษะในการสื่อความหมาย ทักษะในการบริหารจัดการ ทักษะในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าต่าง ๆ เป็นต้น
3. ผลกระทบต่อระบบนิเวศ ผู้จัดกิจกรรมการท่องเที่ยวควรให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวที่อาจส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ ควรจัดให้นักท่องเที่ยวเรียนรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศในพื้นที่ และสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้นักท่องเที่ยวเข้าใจในสภาพพื้นที่ เพื่อให้ นักท่องเที่ยวมีความรู้สึกรักและหวงแหนทรัพยากรเหล่านั้นเช่นเดียวกับผู้นำเที่ยวด้วย

4. ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ผู้จัดกิจกรรมการท่องเที่ยวควรระลึกลักษณะของการจัดทำแหล่งท่องเที่ยวอาจทำให้เกิดผลกระทบต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ดังนั้นหากชุมชนคิดจะทำการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ก็ควรคำนึงถึงผลกระทบที่มีต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเป็นสำคัญ

กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการของผู้วิจัยสอดคล้องกับแนวทางดังกล่าวในแง่ที่เป็นการเสริมสร้างการเรียนรู้แก่ชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ สามารถทำให้ผู้เข้าร่วมกิจกรรมเกิดการเรียนรู้ ทักษะ และความตระหนักต่อผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ขั้นตอนของกระบวนการประกอบด้วย (1) การอบรมเชิงปฏิบัติการ ซึ่งเป็นการสร้างกรอบแนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศแก่ผู้เข้าร่วมอบรม (2) การศึกษาดูงาน ที่เน้นการเรียนรู้ทั้งด้านเทคนิคและทักษะการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ (3) การทดลองจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ที่ส่งผลให้ คณะกรรมการฯ มีทักษะในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศและเกิดการเรียนรู้ในการจัดการการท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุดและเสริมสร้างการเรียนรู้ให้นักท่องเที่ยวเห็นความสำคัญของระบบนิเวศป่าชุมชนเขาหัวช้าง อันเป็นแหล่งพึ่งพิงของสมาชิกในชุมชนมาช้านาน และ (4) การจัดเวทีชาวบ้าน ซึ่งช่วยให้สมาชิกผู้เข้าร่วมประชุมได้มีโอกาสมากขึ้นในการร่วมกันแลกเปลี่ยนเรียนรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ ในประเด็นที่สนใจ กระบวนการเรียนรู้เช่นนี้อาจจะเป็นแนวทางเบื้องต้นที่ผู้สนใจการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศนำไปประยุกต์ใช้ได้ต่อไป

5.4 การศึกษาเรื่องผลกระทบของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศต่อชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อม งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นการวิจัยขั้นต้น คือศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยว

เชิงนิเวศ ในขั้นต่อไปจำเป็นต้องมีการศึกษาถึงผลกระทบของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่อาจส่งผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม ซึ่งควรให้ความสำคัญไม่น้อยไปกว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

5.5 การนำงานวิจัยไปประยุกต์ใช้กับชุมชนที่ยังไม่มีความพร้อม วิธีการ/กระบวนการวิจัยครั้งนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนที่สนใจ แต่ยังไม่มีความพร้อมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งผลการวิจัยอาจแตกต่างกันไปตามสภาพและเงื่อนไขของชุมชน ทั้งนี้ในขั้นต้นต้องมีการวิเคราะห์ข้อมูลและการสร้างความเข้าใจอย่างถูกต้องแก่สมาชิกในชุมชนเสียก่อน เพื่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อมในระดับน้อยที่สุด

จากกิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศดังกล่าว ผู้วิจัยมีข้อสรุปที่สอดคล้องกับพีล โรบอททอม และ วอล์กเกอร์ (Peel, Robottom and Walker, 1997 : 57 – 58) ที่กล่าวว่า ความสำเร็จของการพัฒนากระบวนการเรียนรู้สามารถวัดได้จากการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ทั้งนี้สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกุญแจสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนักท่องเที่ยวและผู้ประกอบการท่องเที่ยว โดยเป็นการให้ความรู้แก่ทุกฝ่าย เพื่อให้เกิดพฤติกรรมที่เหมาะสม โดยไม่ทำลายชุมชน วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และเป็นการเอื้อให้เกิดกิจกรรมและการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่มีแนวโน้มไปสู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ในการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ที่จะส่งผลให้เกิดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศอันนำไปสู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืน ซึ่งจากผลการวิจัยพบว่าการเรียนรู้ของชุมชนมีส่วนสำคัญที่เอื้อให้ชุมชนสามารถจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศได้โดยไม่กระทบต่อความเป็นเอกลักษณ์และทรัพยากรของชุมชน และปัจจัยสำคัญที่จำเป็นต้องให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง คือ ทุนของชุมชน และพลวัตของปัจจัยภายนอกที่จะส่งผลกระทบต่อเรียนรู้ของชุมชน เพราะหากชุมชนขาดปัจจัยภายนอกที่เข้ามาสนับสนุนและส่งเสริม และขาดทุนของชุมชนที่เข้มแข็งระดับหนึ่งแล้ว นโยบายของรัฐและกระแสการท่องเที่ยวที่เน้นธุรกิจเป็นหลัก อาจสร้างปัญหาให้แก่ชุมชนมากกว่าจะช่วยส่งเสริมการพัฒนาของชุมชน นอกจากนี้ การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศไม่เพียงแต่จำเป็นจะต้องอาศัยความรู้ ความเข้าใจ และความตระหนักในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่ไม่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมของชุมชนเท่านั้น หากยังจะต้องเป็นการจัดการโดยที่สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงอีกด้วย ดังนั้นในเบื้องต้นจึงจำเป็นต้องส่งเสริมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนที่มีแนวคิดในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยคำนึงถึงทุนของชุมชนและพลวัตของปัจจัยภายนอกควบคู่กันไปด้วย เพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศอันนำไปสู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนต่อไป งานวิจัยชิ้นนี้

เป็นงานวิจัยชิ้นแรก ๆ ที่ได้นำเสนอขั้นตอนและเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชน ซึ่งอาจจะนำไปประยุกต์ใช้ในชุมชนอื่น ๆ ได้บ้างตามสมควร ผู้วิจัยหวังว่าในอนาคตจะมีงานวิจัยที่ศึกษากระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวเพิ่มมากขึ้น เพื่อเป็นการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยชุมชนในสังคมไทยต่อไป